
РОЗДІЛ II. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.7>

ПРАВО НА СПОРТ СЕРЕД ІНШИХ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Бисага Ю.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородського національного університету»,
Заслужений юрист України*

Белова М.В.,

*доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ "Ужгородський національний університет"
<https://orcid.org/0000-0003-2077-2342>*

Бисага Ю.М., Белова М.В. Право на спорт серед інших конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Автори відзначають особливу важливість спорту у сучасному світі. Вказується, саме спорт допомагає людині підтримувати фізичну форму у потрібному стані та є запорукою здорової нації. Безсумнівно, на сьогодні вкрай необхідно прищеплювати любов до занять спортом із ранніх років. Далеко не останню роль у цьому питанні відіграє держава, зокрема здійснюючи правове регулювання спорту. Саме держава закладає основи для подальшого розвитку спорту в нашій країні, і саме від неї залежить, чи населення удосконалюватиме свої фізичні дані. У зв'язку з цим важливо не створювати перешкоди, а навпаки забезпечувати всі умови для занять спортом.

Відзначається, що насильство спрямоване не стільки на захист людських життів, скільки на захист людського права на життя, що здається більш значимим, ніж саме життя. З іншого боку, у даний час все чіткіше відчувається прагнення окремих держав використовувати тему прав і свобод людини як важіль тиску й інструменту зведення "особистих рахунків". Як представляється, права людини дійсно можуть бути не роз'єднуючим, а об'єднуючим фактором у міжнародних відносинах, але лише за умови суворого дотримання їх учасниками принципів суверенної рівності, заборони застосування сили, поваги територіальної цілісності, а також інших принципів міжнародного права.

Для визначення місця права кожного на спорт у системі конституційних прав і свобод звернута увага на те, що: спорт має тісний зв'язок з правами людини, пропагуючи здоровий спосіб життя, рівність та недискримінацію. Відповідно, такий зв'язок проявляється як у національному законодавстві, так і у актах міжнародного характеру; право на спорт як соціальне явище з особливостей своїх відносин більшою мірою визначається як свобода; право на заняття спортом носить соціальний характер і його можна віднести до соціальних прав; право на спорт має місце у системі культурних конституційних прав і свобод як права кожного займатися фізичною культурою та спортом.

Ключові слова: права і свободи людини і громадянина, Конституція, конституційне закріплення, конституційний статус, спорт, професійний спортсмен.

Bysaga Y.M., Belova M.V. The right to sport is among other constitutional rights and freedoms of a person and a citizen.

The authors note the special importance of sports in the modern world. It is indicated that sports help a person to maintain physical form in the right condition and are the key to a healthy nation. Undoubtedly, today it is extremely necessary to instill a love for sports from an early age. Far from the last role in this matter is played by the state, in particular by carrying out legal regulation of sports. It is the state that lays the foundations for the

further development of sports in our country, and it depends on it whether the population will improve their physical data. In this regard, it is important not to create obstacles, but on the contrary to provide all conditions for sports.

It is known that force is not directed only at the protection of people of lives, how much for the protection of people's right to life, which seems more important than themselves my life on the other hand, at the present time, the desire of certain places is more and more clearly felt. He used the topic of human rights and freedoms as a lever of pressure and other means A summary of "personal accounts". As you can see, the rights of people can really be different. different, but common factors in international relations, but whether Under the conditions of strict adherence to the principles of sovereign equality by their participants means, defenses, defense forces, respect for the purpose of common law, as well as other principles of international law.

To determine the place of everyone's right to sport in the system of constitutional rights and freedoms, attention is drawn to the fact that: sport has a close connection with human rights, promoting a healthy lifestyle, equality and non-discrimination. Accordingly, such a connection is manifested both in national legislation and in acts of an international nature; the right to sport as a social phenomenon from the characteristics of its relations is defined to a greater extent as freedom; the right to engage in sports is of a social nature and can be classified as a social right; the right to sports has a place in the system of cultural constitutional rights and freedoms as the right of everyone to engage in physical culture and sports.

Keywords: human and citizen rights and freedoms, Constitution, constitutional consolidation, constitutional status, sport, professional athlete.

Постановка питання. Важливість спорту у сучасному світі незаперечна. Саме спорт допомагає людині підтримувати фізичну форму у потрібному стані та є запорукою здорової нації. Безсумнівно, на сьогодні вкрай необхідно прищеплювати любов до занять спортом із ранніх років. Далеко не останню роль у цьому питанні відіграє держава, зокрема здійснюючи правове регулювання спорту. Саме держава закладає основи для подальшого розвитку спорту в нашій країні, і саме від неї залежить, чи населення удосконалюватиме свої фізичні дані. У зв'язку з цим важливо не створювати перешкоди, а навпаки забезпечувати всі умови для занять спортом.

З цього приводу цілком вірно стверджує О. Туряниця, що розвиток професійного спорту в різних країнах світу визначається певними чинниками, серед яких автор виділяє специфічність правового й економічного регулювання, історичні

особливості розвитку країни, регіону і навіть міста, своєрідність місцевого населення. На думку науковця, професійний спорт є потужним соціальним явищем та виконує важливі соціальні функції в сучасному суспільстві завдяки його тісним взаємозв'язкам з такими суспільними інститутами як економіка, політика, освіта, релігія, наука тощо [1, с. 92].

А це й визначає необхідність наукового дослідження змісту та особливостей конституційного права на спорт, його місце серед інших прав людини. Крім того, конституційне право на спорт у вітчизняній правовій науці, на відміну від абсолютної більшості інших конституційних прав, залишилося слабо дослідженим. Більше того, через недослідженість цього права воно часто заперечується як самостійне конституційне право. Все це визначає інтерес заявленої теми для науки конституційного права, що і є одним із найважливіших **завдань** цього дослідження - осмислення та вивчення, вироблення розуміння та тлумачення змісту конституційного права на спорт серед інших конституційних прав і свобод.

Аналіз джерельної бази з тематики дослідження. Вивченню та дослідженню окремих аспектів проблеми конституційно-правового регулювання права на спорт присвячено праці ряду вітчизняних вчених, серед яких слід виділити: О. Борисову, Д. Белова, Ю. Бріскіна, Р. Чередника, В. Гавриліна, Н. Нероду, М. Линеця, Л. Шульгу та ін.

Виклад матеріалу дослідження. Насамперед відзначимо, у процесі розвитку положень про правовий статус особи, закріплених у Декларації незалежності США і французькій Декларації прав людини і громадянина (XVIII ст.), інститут прав і свобод став "центральним у конституційному праві" і "серцевиною конституційного ладу".

Останнім часом досить часто виникає запитання: який сенс займатися правами людини, якщо "у нас вже перемогла демократія?", ототожнюючи при цьому демократію із владою більшості. Однак, як показує історія, влада більшості може виявитися дуже жорстокою по відношенню до окремих людей або різних меншин. Нагадаємо, що саме більшість винесла смертний вирок Сократу і навряд чи можна стверджувати, що це добре свідчення про політичний устрій Афін. Дослідження соціологів вказує, що якщо попросити групу людей скласти список із 10-20 ознак, що характеризують або їх самих, або їхнє становище, то виявиться, що у цьому списку переважають властивості, характерні для меншин. Але більшість зазвичай забуває про проблеми меншин, а деякі із цих проблем навіть викликають ворожість більшості. Отже, необмежена влада більшості таїть в собі загрозу для окремих осіб і груп. А тому у нашому розумінні демократія – це обмежена влада більшості, обмежена всіма правами і свободами,

які належать окремим людям. Більшість не має права порушувати ці права і свободи. У демократичному суспільстві права і свободи людини визначають межі влади більшості [2, с. 89].

Розуміння прав людини в Україні базується на природно-правовому характері даної категорії і визнанні людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). Для того, щоб забезпечити гідність особи, необхідно відкрито сповідувати релігію "прав людини", яка, будучи реалістичною утопією, дає людині можливість жити. Головне, на нашу думку, полягає в тому, щоб кожна людина знайшла сенс життя, віру у власну значимість, мобілізувала самосвідомість для того, щоб почати діяти [3, с. 207].

І якщо це висловлення в цілому відповідає тенденціям, визнанням і пануючим у сучасному світі, то в розумінні прав людини намічені і протилежні напрямки. Так, ряд вчених відзначає, що "тоталітарна сутність прав людини виявляється в споконвічній твердій заданості рамок ліберальної свідомості та самосвідомості особи. Правозахисна ідеологія найчастіше припускає, що людина просто зобов'язана здійснити свої права при будь-яких обставинах, бажає вона цього чи ні". Цю думку, наприклад С. Рогожин, розвиває в такий спосіб: "права людини... це продукт звироднілої західної соціологічної і філософської думки... привабливий своїм примітивізмом, формалізмом, еkleктичністю і політичною утилітарністю", являє собою офіційну ідеологію об'єднаної Європи і супроводжується "поверненням поліцейської держави з його надмірною опікою над особистістю і турботою про її належну поведінку" [4, с. 24].

Є й інші судження негативного характеру щодо категорії прав людини, зокрема, у зв'язку з обговоренням проблеми гуманітарної інтервенції – застосування сили в ім'я гуманних цілей для захисту прав людини і прав меншин. Відзначається, що "насильство спрямоване не стільки на захист людських життів, скільки на захист людського права на життя, що здається більш значимим, ніж саме життя". З іншого боку, у даний час все чіткіше відчувається прагнення окремих держав використовувати тему прав і свобод людини як важіль тиску й інструменту зведення "особистих рахунків". Як представляється, "права людини дійсно можуть бути не роз'єднуючим, а об'єднуючим фактором у міжнародних відносинах, але лише за умови суворого дотримання їх учасниками принципів суверенної рівності, заборони застосування сили, поваги територіальної цілісності, а також інших принципів міжнародного права" [5, с. 7].

Однак, права людини є, на наш погляд, цілком вдалою юридичною конструкцією, що базується на визнанні людини вищою цінністю і є в свою чергу проявом самообмеження державної влади, захищаючи автономію індивіда. Можна виділити два варіанти даної конструкції:

– по-перше, модель, при якій існує фіксований перелік прав;

– по-друге, модель, де такий перелік відсутній.

Перший варіант є найбільш розповсюдженим у сучасному світі. Розвиток другої моделі відбувався в такий спосіб: деякі з засновників Конституції США (наприклад, А. Гамільтон) вважали, що природні права людини не повинні закріплюватися в позитивному законі, і що їхній перелік міг бути використаний як вичерпний і навіть становити небезпеку. Як відомо, такий підхід викликав критику й у результаті в Сполучених Штатах був прийнятий Білль про права [6, с. 23].

Довгий час як класичний приклад другої моделі виступала Великобританія. По-перше, у зв'язку з тим, що англійські державознавці виступали проти ідеї невідчужуваних, природних прав (І. Бентам), а, по-друге, внутрішнє право Об'єднаного Королівства закріплювало положення, згідно якого кожен громадянин має право робити що йому завгодно, якщо це не заборонено загальним чи правом статуту. Англійська конституційна теорія завжди пручалася впровадженню підходів до права як до системи, в основі якої лежать права людини, що розуміються як позитивні правомочності, виражені в чітких і визначених термінах. Ситуація змінилася з прийняттям акту про права людини 1998 року. Канада тільки в 1967 р. і 1982 р. доповнила свою конституцію Хартією прав і свобод, далеко не повний перелік прав міститься в конституціях Бельгії й Австрії [7, с. 33].

Отже, як уже було відзначено, найбільше поширення одержала перша модель. Наявність порівняно точного фіксування основних прав у конституції є однією з юридичних умов захисту прав людини, зокрема, від законодавчого органу. Що стосується конкретного наповнення конституційних переліків прав людини, то тут все залежить від різних факторів. "Скільки авторів, скільки суспільних станів і епох, стільки і прав людини" [8, с. 85].

Угорський дослідник А. Шайо приводить такий приклад: якщо ми передбачаємо, що ніколи не станемо власниками, ми, мабуть, будемо вважати конституційною вихідною позицією не право власності, представляти себе не в становищі власника, а в становищі вічного неможливого, у позиції якого вихідною точкою буде бажання рівного розподілу прибутків. З цієї вихідної позиції ми не станемо здійснювати державний устрій, покликаючи захищати право власності [9, с. 253]. Аналогічні роздуми можна привести і щодо інших прав і свобод.

На даний момент юридичне конструювання прав людини досягло визначеної крапки біфуркації: з одного боку, пропонується подальше розширення переліку прав людини, а з іншого боку – більш активне використання механізму обмежен-

ня прав і свобод, що передбачений як на міжнародному рівні, так і на рівні окремих держав [10].

Слід зробити застереження про те, що сфера фізичної культури та спорту стосується потреб суспільства у духовно-культурному розвитку, а тому права та інтереси у галузі спорту доречно ідентифікувати саме як духовно-культурні права та інтереси людини. На підтвердження зазначеного слід згадати про таких учасників спортивних правовідносин, як глядачі та вболівальники, для яких спортивно-видовищні заходи, що мають місце у спортивній та фізкультурно-оздоровчій діяльності, служать тим благом, яке задовольняє їхні духовно-культурні потреби у т.зв. видовищах. Що стосується інших потреб та інтересів у сфері спорту, то такі мають змішаний комплексний характер. Наприклад, для спортсмена участь у заходах спортивного характеру служить засобом задоволення його як духовно-культурних (духовнокультурне зростання та утвердження в суспільстві), так і інших потреб (реалізація професійно-трудоових можливостей у спорті тощо). Поряд з цим слід зазначити те, що у сфері спорту мають місце й інші інтереси та потреби інших учасників відповідних відносин [11, с. 280].

Визнання, розуміння та тлумачення конституційного права на спорт значною мірою детерміновано значенням спорту в системі суспільних відносин, що відносяться до предметної галузі конституційного права, що домінує у суспільстві політичної та правової культури. Саме конституційне право на спорт, його визнання та повноцінне гарантування державою цього права у всій його багатоаспектності та багатоконпонентності має закладатися як системотворча основа всього публічно-правового регулювання спорту, в основу стратегічного планування та державно-управлінської діяльності у сферах спорту, демографії, охорони здоров'я, збереження та розвитку людського потенціалу в цілому [12, с. 67].

Спорт має тісний зв'язок з правами людини, пропагуючи здоровий спосіб життя, рівність та недискримінацію. Відповідно, такий зв'язок проявляється як у національному законодавстві, так і у актах міжнародного характеру. Зокрема, Олімпійська хартія у принципі 4 проголошує: «Заняття спортом є правом людини. Кожна людина повинна мати можливість займатися спортом без будь якої дискримінації та в олімпійському дусі, який вимагає взаєморозуміння з духом дружби, солідарності та чесної гри». На прихильності до прав людини наголошує також Світовий Антидопінговий кодекс. Описуючи основні завдання існування Кодексу, його розробники виділяють також верховенство права. Останнє, на думку розробників, покликане «переконатися, що всі відповідні зацікавлені сторони погодилися підкорятися Кодексу та Міжнародним стандартам, і що всі заходи, вжиті для застосування їхніх антидо-

пінгових програм, поважають Кодекс, Міжнародні стандарти та принципи пропорційності та прав людини» [13, с. 69].

Відзначимо, відомо чимало прикладів, коли обстоюючи своє право на свободу творчості, його суб'єкти йшли на добровільні позбавлення і навіть приймали смерть. Наприклад, Д. Бруно був спалений на багатті інквізиції, у Німеччині Л. Фейхтвангера позбавили громадянства та інтернували в табір. Якщо творчість людини не порушує права і свободи інших осіб, то держава не повинна вторгтися до неї. Інше веде до негативних наслідків для самої держави, що може розглядатися як ознака тоталітарного режиму. Спортивне творчість, прагнення фізичної досконалості також ставали причиною гонінь. Так, у період «культурної революції» у Китаї (1966–1976 рр.) пресингу влади зазнали східне єдиноборство ушу. Однак це не зламало ряду його послідовників. Один із них тренувався пізно вночі у лісі, інший – удома, завісивши всі вікна, третій, перебуваючи у в'язниці, тренувався подумки, уявляючи, як виконує комплекси. Майстри кінчали життя самогубством [14, с. 18].

Слід погодитися з твердженням О. Туряниці, що елементи професійного спорту в системі фізкультурно-спортивного руху проглядалися вже в перші роки існування радянської росії, а згодом і срср. Але ставлення радянської держави до спорту завжди було ідеологізованим, хоча і змінювалося в різні періоди від категоричного заперечення не тільки професійного спорту, а і спорту в цілому, до визнання необхідності розвитку масового, а в подальшому і професійного спорту. Стан справ у галузі спорту був результатом цілеспрямованої державної політики. В перші роки радянської влади позитивний досвід минулого, досягнення в розвитку спорту не розголошувались або заперечувались. При цьому під сумнів була поставлена цілеспрямованість самого існування спорту в країні [15, с. 35].

Для визначення місця права кожного займатися фізичною культурою та спортом у системі конституційних прав і свобод звернемо увагу на те, що поняття «культура» багатогранне і може розглядатися як: 1) спадщина людства загалом; 2) творчість; 3) спосіб життя. Особливість культурних прав особистості – це їх тісний нерозривний зв'язок з колективними культурними правами та взаємна обумовленість їх реалізації. Р. Ставенхаген пише: «Користувачами культурних прав можуть бути окремі особи, проте без збереження групи та її колективних прав їх зміст вихолощується [16, с. 45].

Право кожного на участь у культурному житті та користування установами культури прийнято відносити до культурних прав людини. Якщо мистецтво чогось і вчить, то саме зокрема людського існування. Воно захоочує в людині саме його від-

чуття індивідуальності, унікальності, окремоті - перетворюючи його з суспільної тварини в особистість [17, с. 103].

В основі розуміння свого місця в культурному житті лежать світогляд людини, її естетичне сприйняття навколишньої дійсності, що є індивідуальними якостями. Навіть коли вона бере участь у масовому культурному заході, то оцінює свою роль у ньому і здійснює вчинки, виходячи з власних переконань, виховання. За своїм значенням і характером реалізації аналізоване право нерозривно пов'язане зі свободою творчості та викладання. Його слід також вважати особистим правом.

Поняття «культурні права» правильно застосовувати не індивідам, а колективам. До груп населення, які мають, відносяться корінні нечисленні народи, члени національно-культурних автономій [18, с. 3]. У сфері спорту такими суб'єктами виступають фізкультурно-спортивні організації, спортивні федерації, спортивні збірні команди країни, спортивні рухи (олімпійський, паралімпійський, сурдлімпійський, спеціальна олімпіада). Сучасний спорт неможливий без наявності матеріальної бази (басейнів, полів, стадіонів, інвентарю, тренажерів), інтелектуального забезпечення (тренери, вчителі, лікарі, технічний персонал). Це вимагає значних фінансових витрат. Масовий спорт - об'єкт соціальної підтримки держави. Соціальні права - це претензії на соціальні послуги, розподілені державою. Право на заняття спортом носить соціальний характер і його можна віднести до соціальних прав [19, с. 45].

О.М. Єгоричев зазначає, що спорт задовольняє цілком природні потреби людини (наприклад, потреба у збереженні життя, відпочинку, русі, фізичному розвитку та ін.) Тому цілком можна говорити про те, що право на спорт є природно-правовим елементом і на сьогоднішній день цілком може виступати частиною правового статусу особи. На думку вченого, право на спорт як соціальне явище з особливостей своїх відносин більшою мірою визначається як свобода. Наприклад, можна сказати «свобода на заняття фізичною культурою та спортом», де є можливість виявляти свою особисту активність, діяти свідомо [20, с. 33]. При цьому, під свободою розуміють складне соціальне явище, що має безліч форм вираження. Кожна з її граней має свої специфічні особливості. В той же час, всім їм притаманне спільне, що характеризує їх як єдине ціле: бути вільним - це не тільки мати можливість виявляти свою особисту активність, діяти свідомо, а й вчиняти відповідно до своєї волі. Свідомість і воля індивіда, виражені у його активній діяльності, - два найважливіші компоненти, з яких у тому числі складається й свобода особистості [21, с. 45].

Висновки. Таким чином, виходячи з вищеведеного можна зробити наступні висновки. Права

людини являють собою складний, динамічно розвиваючийся феномен, такий, що вийшов за межі власне правознавства і виступаючий, наприклад, як філософські концепції. Крім того, вони являють собою цілком визначену юридичну конструкцію, що встановлює механізм взаємин людини і держави. Розвиток цього механізму відбувається як у просторі (на регіональному рівні, рівні окремих держав і міжнародному рівні), так і в часі (зміна поколінь прав людини), характеризується постійною модернізацією і є по суті юридичним, формальним відображенням конкретно історичного визнання місця і ролі індивіда в суспільстві. Слід зазначити, що в сучасному світі мають місце такі тенденції розвитку прав людини: 1) розширення існуючого переліку прав; 2) можливість обмеження прав. При цьому, особливо цікавим як з теоретичної так і з практичної точки зору є саме перший варіант, оскільки ряд науковців запропонували розширити перелік існуючих прав ще одним поколінням. У той же час аналіз норм більшості конституцій розвинутих демократичних держав свідчить про те, що на даний момент панує саме друга концепція - з метою забезпечення національної безпеки та громадського спокою допускається обмеження окремих прав людини.

Для визначення місця права кожного на спорт у системі конституційних прав і свобод звернемо увагу на те, що:

спорт має тісний зв'язок з правами людини, пропагуючи здоровий спосіб життя, рівність та недискримінацію. Відповідно, такий зв'язок проявляється як у національному законодавстві, так і у актах міжнародного характеру;

право на спорт як соціальне явище з особливостей своїх відносин більшою мірою визначається як свобода;

право на заняття спортом носить соціальний характер і його можна віднести до соціальних прав;

право на спорт має місце у системі культурних конституційних прав і свобод як права кожного займатися фізичною культурою та спортом.

Список використаних джерел:

1. Турияница О.О. Конституційно-правове регулювання професійного спорту України за часів незалежності. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2018. № 5. С. 92-95.
2. Белов Д.М., Бисага Ю.М. Права людини: основні напрямки сучасного розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2006. Випуск 5. С. 89-93.
3. Белов Д.М., Сідак М.В. Права і свободи людини та громадянина на сучасному етапі розвитку державності та права. *Науковий вісник Ужгородського національного*

- університету. Серія «Право». 2008. Випуск 9. С. 207–211.
4. Рогожин С. Права человека, или идеологические манипуляции. *Журнал международного права*. 2001. № 1 (41). С. 22–27.
  5. Трошкин Ю.В. Права человека. Нарушение и защита прав человека и прессы: учеб. пособие. М., 1997. 220 с.
  6. Белов Д.М., Бисага Ю.М., Данкани М.М., Палінчак М.М. Права людини : Навчальний посібник Ужгород: Ліра, 2003. 188 с.
  7. Бауринг Б. Долгий путь Великобритании к европейским стандартам прав человека: в авангарде и далеко позади. *Конституционное право: вост.-европ. обозрение*. 2002. № 1 (38). С. 33–39.
  8. Белов Д.М. Белова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 74. С. 85–90.
  9. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма). М., 1999. 311 с.
  10. Dmytry Byelov, Ján Holonich, The principle of humanism in the state-individual relationship. *Journal of social sciences, nursing, public health and education*. 1/2021. P 138-143.
  11. Апаров А.Н. Субъективные права в сфере физической культуры и спорта как фактор специализации правовых норм и составляющие юридического содержания спортивных правоотношений. 2016. С. 279–286. URL: <https://core.ac.uk/>.
  12. Гурвич С.С. Методологические основы социологии физической культуры и спорта: *Социальные основы физической культуры и спорта*. Киев, 1973. С. 66–70.
  13. Славко А.С. Право на спорт у конституційному законодавстві: порівняльно-правовий аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 4. 2022. С. 69–74.
  14. Маслов А.А. Энциклопедия восточных боевых искусств. Т. 1: Традиции и тайны китаяского ушу. М., 2000. 344 с.
  15. Туряниця О.О. Професійний спорт України як об'єкт нормативно-правового регулювання в радянський період. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. Випуск № 54. С. 34–37.
  16. Ставенхаген Р. Культурные права с точки зрения социальных наук. *Культурные права и проблемы, связанные с их признанием: сборник очерков, посвященный празднованию 50-й годовщины принятия Всеобщей декларации прав человека*. М., 2003. 223 с.
  17. Гаврилін В.О., Мердов С.П., Білобров В.М. Професійний спорт: проблеми визначення та законодавчого регулювання. *Правовий часопис Донбасу*. 2017. № 3-4 (61). С. 102–106.
  18. Ромашов Р.А. Некоторые проблемные аспекты понимания правосубъектности индивидуального и коллективного лица. Правовой статус и правосубъектность лица: теория, история, компаративистика: материалы VIII Международн. научно-теоретической конференции (Санкт-Петербург, 14-15 декабря 2007 г.). Санкт-Петербург, 2001. Ч. 1. С. 3.
  19. Колотова Н.В. Права человека: учебник / отв. ред. Е.А. Лукашева. 2-е изд., перераб. М., 2009. 334 с.
  20. Егоричев А.Н. Право на занятие физической культурой как элемент правового статуса личности. *Конституционное и муниципальное право*. 2007. № 1. С. 33–39.
  21. Воеводін Л.Д. Юридичний статус особи: монографія. 1997. 441 с.
  22. Белов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правові засади статусу особи: окремі аспекти. *Аналітично-порівняльне право*. № 1. 2021. С. 21–26.
  23. Громовчук М.В., Белов Д.М., Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 65. С. 46-50.
  24. Белов Д.М., Белова М.В. Сучасний конституціоналізм України в умовах європеїзації вітчизняного права. *Аналітично-порівняльне право*. № 5. 2022. С. 46–50.